

Herakleitos Felsefesinin Temel Kavramları^a

 NURAY BAYAT USTA^b İLYAS ALTUNER^c

Geliş Tarihi: 21.05.2020 | Kabul Tarihi: 06.07.2020

Öz: Tarih boyunca insanlar dünya ve kendileriyle ilgili farklı sorgulamalar ve arayışlar içine girmişlerdir. Başlangıçta felsefe tarihinde de filozoflar mitsel söylemlerden ve çok tanrılı inançlardan farklı olarak doğa üzerine düşünmüşler ve doğayla ilgili kuramlar ortaya koymuşlardır. Pre-Sokratik filozoflardan olan Herakleitos da doğanın ilk ilkesi olarak ateşten söz eder. Ona göre evrende sürekli bir değişim vardır. Herakleitos'un öğretisinde oluş ve değişim önemli bir yere sahiptir. Herakleitos'a göre evren, sürekli, evrensel bir değişim ve dönüşüm içindedir. O, her şeyin her an değiştiği ve bir oluş içerisinde olduğunu belirtir. Bu makalede Herakleitos'un ele aldığı ateş, değişim, devinim, karşıtlık, logos gibi temel kavramlar ele alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Logos, devinim, arkhe, oluş, değişim, karşıtların çatışması.

^a Bu makale, birinci yazarın 2019 yılında İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırladığı *Herakleitos'ta Logos ve Devinim* adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

^b İğdır Üniversitesi, Tuzluca MYO, Çocuk Bakımı ve Gençlik Hizmetl. Bölümü
uzra1976@hotmail.com

^c İğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Basic Concepts of Heraclitus' Philosophy

Abstract: Throughout history, people have engaged in different investigations and pursuits about the world and themselves. In the beginning of the history of philosophy, philosophers thought about nature differently from mythical discourses and polytheistic beliefs, and put forth theories about nature. Heraclitus, one of the pre-Socratic philosophers, also speaks of fire as the first principle of nature. According to him, there is a constant change in the universe. Formation and change have an important place in the teaching of herakleitos. According to Heraclitus, the universe is in constant, universal change and transformation. He states that everything changes every moment and is in a state of being. In this article, it will be examined the basic concepts that Herakleitos dealt with such as fire, change, motion, contrast and logos.

Keywords: Logos, motion, arche, formation, change, conflict of opposites.

Giriş

Herakleitos, Pre-Sokratik filozoflar arasında oldukça önemli bir yere sahiptir ve eleştirel temeller üzerinde yükselen sistemi ile zamanın ötesine uzanabilmiş, aradan geçen bu kadar zamana ve elimize ulaşan sayısı az fragmanlarına rağmen, güncel kalabilmiş özel bir düşünürdür. Herakleitos'un öğretisinin etkisi tüm felsefe tarihi boyunca devam eder. Kuramındaki değişim, hareket, karşıtların çatışması gibi kavramlar sonraki dönem felsefe dünyasını ve bilimi oldukça etkilemiştir. Örneğin ünlü düşünür Nietzsche Herakleitos'a karşı büyük hayranlık duyar ve onunla ilgili şunu söyler: Dünya her zaman hakikate, dolayısıyla Herakleitos'a mecburdur. Herakleitos'taki karşıtların çatışmasının sürekliliği Nietzsche'nin yaşam ile ilgili görüşlerinin temelinde yer alan ebedi dönüş düşüncesine kaynaklık eder. Ebedi dönüş metaforu yaşamı sonsuz, sınırsız, karmaşıklıklar içinde hareketli bir kavram olarak görür ve tekrar tekrar yinelenmesini vurgular. Ebedi dönüş, değişimin ve oluşun kaçınılmaz sonucudur ve temellerini Herakleitos'tan alır.¹ Herakleitos, kendinden önceki Yunan filozoflarını eleştirir. Herakleitos'un öğretisinde doğa anlayışı; logos, devinim, ateş, kozmos, karşıtlık, çatışma kavramlarıyla açıklanır. Herakleitos'un varlık anlayışının temelinde yer alan "logos" Yunancada söz, akıl, düşünce anlamına gelir ve özel olarak ele alınır. Ona göre varlığın temelinde bulunan arkhe, ana madde, ateştir. Her şey ateşe yanarak değişir. Ateşin yanarken aldığı haller düşünülerek her şeyin bir değişim içinde olduğu anlatılır. Evrendeki zıt olan varlıklar çatışarak oluşu meydana getirirler.

1. Ateş

Herakleitos varlık arayışında evreni oluşturan arkheyi ateş olarak belirlemiştir. Kozmos ateşten meydana gelmiştir ve her şeyin özü ateştir. Ona göre evren, ezeli ve ebedidir, zamanda meydana gelmemiştir. Dolayısıyla evrenin ana maddesinin de

¹ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1995, s. 104.

zamanda başlangıcı yoktur. Bunu bir fragman da şöyle dile getirir: “Bu evren, her şey için aynı, ne bir Tanrı ne bir insan yarattı onu, vardı, var ve var olacak. Hep canlı kalan ateş, ölçüyle alevlenip ölçüyle sönecek.”² Onun, varlığın özünü ateş olarak düşünmesinin nedeni ateşin, süregiden değişime rağmen varlığını devam ettirebilen bir arkhe olmasıdır. Evrendeki her şey ezeli ve ebedi ateşten meydana gelir ve aslında bu kozmostur. Ateş logosun ölçülerine göre sürekli değişim halindedir. “Herakleitos bir düşünce hamlesiyle evreni logos ile özdeşleştirmiş, üstelik kozmosun ateşten yapıldığını söyleyerek, son derece kapalı bir üslupla logosu ateş ile özdeş tutmuştur.”³ Yani ateş hem ana madde hem de değişimin kendisidir. Herakleitos sürekli devinim halinde bulunma düşüncesini kanıtlamak için ilk ilke olarak bildiği en hareketli özdeği, ateşi seçecektir. Ona göre her şey bir devinim ve bir dönüşüm halindedir ve ateş bu talebi karşılayabilmektedir.⁴ Aslında Herakleitos’un evrende ortaya koyduğu ilke ve yasaları en iyi karşılayabilecek töz, ateş idi. Demek ki her şey ateşten gelmektedir ve yok olarak tekrar ateşe dönecektir. Her şey ateşten meydana gelerek değiştiği halde, ateşin kendisi değişmez. Ateş daima var olmaktadır. Ateş ve diğer şeyler belli bir ölçü ile birbirlerine dönüşürler. Evrendeki bu değişim süreklilik gösterir, her şey kendi karşıtıyla bir akış içindedir. Böylece evrendeki düzen meydana gelir. Bu noktayla ilgili bir fragmanda şöyle geçer:

Kozmik düzen veya yapı ezeli ve ebedi olarak mevcuttur. Kozmik düzen her zaman mevcut olan ateşin belli ölçülere göre yanması ve sönmesinden başka bir şey değildir. Bu kozmik düzen içinde yer alan nesnelere sürekli değişir, ama kozmik düzenin kendisi değişmeden kalır.⁵

² Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Samih Rifat, Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 30.

³ Cengiz Çakmak, “Herakleitos”, *İlkçağ Felsefesi*, ed. Serdar Uslu, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 56.

⁴ Frank Thilly, *Felsefenin Öyküsü 1: Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, çev. İbrahim Şener, İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2007, s. 51.

⁵ Cengiz Çakmak, “Çevirenin Yorumu”, Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak, İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2005, *Fragman* 30, s. 29.

Acaba Herakleitos'un öğretisinde arkhenin veya ateşin nasıl bir işlevi vardır? Birinci bölümde söz konusu olduğu gibi Aristoteles arkhenin anlamıyla ilgili şöyle bir ayırmadan söz etmiştir. Arkhenin, bazılarının şeylerin içinde bulunduğunu bazılarının da şeylerin dışında bulunduğunu söyler. Bu iç ve dış ayrımıyla ilgili, *Metafizik* adlı eserinde şu ifadeye yer verir:

Meydana gelen bir şeyi, bu şeyin bir parçası olarak meydana getiren ilk şey: Örneğin bir geminin omurgası veya bir evin temeli. Meydana gelen bir şeyi, bu şeyin bir parçası olmaksızın meydana getiren ilk şey ve hareket ve değişimin doğal başlangıç noktası: Örneğin bir çocuğun anne ve babasından, savaşın hakareten çıkmasında olduğu gibi.⁶

Herakleitos'ta arkhe, şeylerin kendisinden çıktığı maddi bir neden olarak görülür. Daha önce de söz ettiğimiz şu fragman da şöyle der: "Bütünün kendisi olan bu kozmos'u ne bir Tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir."⁷

Ateş Antik Yunan'da *pyr* kelimesine karşılık gelir. Şimdi şöyle bir soru arkhenin Herakleitos'taki anlamını kavramada yararlı olacaktır: Acaba ateş, nasıl bir arkhedir? Ezeli olan ateş bildiğimiz yanma sonucu ortaya çıkan ateş değildir, onun anlamı ateşle birebir değil daha çok analogiktir. Ateş yanarak sürekli değişir ve ateş diğer şeyleri yakar, böylelikle sönmeyiz.⁸ Herakleitos'ta ateşin sürekli yanması oluşun karşılığı olarak görülür ve ateşin sönmesi bozuluşun karşılığıdır. Ateşin, arkhe olarak kalıcılığı, varlığın kalıcılığından çok, oluşun kalıcılığını betimler.

Herakleitos'a göre evrendeki her şey, bir dönüşüm ve değişim içindedir. Ateş de evrendeki bu dönüşüm ve değişime tabidir. Diğer şeylerle madde olmak açısından ateşin bir önceliği yoktur. Fragmanda da geçtiği gibi her şey ateş ile takas olur

⁶ Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2010, 1013a5.

⁷ Çakmak, "Çevirenin Yorumu", *Fragman* 30, s. 89.

⁸ Aristoteles, *Metafizik*, 1013a5.

ve her şey de ateş ile takas halindedir.⁹ Bu değişim sürekli dir. Dolayısıyla bu süreç hep devam ettiğinden hiçbir kalıcı form da söz konusu olmaz, tam aksine her şey sürekli olarak bir durumdan karşıtına geçiş sürecindedir. Kozmostaki diğer şeyler de tıpkı ateş gibi sürekli bir devinim ve değişim halindedirler. Bu noktada ateşin diğer şeylerle bir farklılığı yoktur. “Nesneler ateşten kendi tözlerine dönüşümle tekâmül ederler ve aksi süreçle ona gerisin geri dönerler.”¹⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere ateşin Herakleitos’un öğretilerindeki önemi, maddi yapısıyla ilgili değildir. Daha önceden de belirttiğimiz gibi ateşin önemi akışı ve değişimi, devinim ve dönüşümdeki ölçüyü ve düzeni en iyi sembolize etmesidir. Ve filozofa göre tek sabit kalan şey aslında akılsal olan ateş yani logosdur, başka maddi olan herhangi bir şey değildir.

Herakleitos’un öğretilerinde ateşin iki işlevi olduğunu görüyoruz. Birincisi devinim ve değişimin, karşıtların çatışmasının yasası olmaktır. Hatta denilebilir ki ateş, varlıktan çok hareketin kendisi ve bir süreçtir. Ateş bir açıdan maddi bir ilke olmaktan çok bir süreç, oluş ve bozuluştur.¹¹ Ateş hem yasaları uygulayan hem de kendisi de aynı şekilde değişime maruz kalandır. Yani ateş hem aktif hem de pasif bir rol oynamaktadır. Ateşin ikinci işlevi ise yönetici bir rol oynamasıdır. Bunu şu fragmanda görebiliriz: “Her şeyi yıldırım yönetir”¹² “Herakleitos şeyleri, daha doğrusu kosmos’u yönetenin yıldırım olduğunu söylerken, aslında her şeyin ateşin dönüşümleri sonucu ortaya çıktığını ve yok olduğunu, dolayısıyla her şeye ateşin hâkim olduğunu belirtir. Ateş yönetici olma rolünü akılla donatılmış olarak sürdürüyordu. Bilindiği üzere Herakleitos logos ile ateşi özdeş tutmuştur, buradan hareketle ateşin akılla donatıldığını söyleyebiliriz.

Sonuç olarak Herakleitos’un ateşiyle ilgili şöyle söylenebi-

⁹ Herakleitos, *Fragman* 90, s. 215.

¹⁰ Eduard Zeller, *Grek Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul: Say Yayınları, 2008, s. 76.

¹¹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 99.

¹² Herakleitos, *Fragman* 64, s. 159.

lir. Ateş devininin, değişimin, çatışmanın, çokluğun altında yatan birliğin yasalarını yani logosu somut olarak niteler. Ateş, somut görüntüsünün dışında yanma özelliğinden dolayı değişimin kendisini soyut olarak anlatır.

2. Değişim ve Devinim

Herakleitos'a göre evren, sürekli, evrensel bir değişim ve dönüşüm içindedir. Varlık dünyasındaki her şey ateşten meydana gelir. Ateşin kendisi sürekli bir değişim içindedir. Dolayısıyla bu değişim ve dönüşüm arkheden yani ateşten kaynaklanmaktadır. "Çünkü ateş bildiğimiz gibi bir an bile hareketsiz kalmayan, sürekli olarak hareket içinde olan bir varlıktır. O halde ateşten meydana gelen varlıkların ve bütün evrenin aynı özelliklere sahip olmasından, yani sürekli hareket, oluş ve akış içinde olmasından daha doğal bir şey olamaz."¹³ Böylelikle evrende her şey sürekli değişerek aslında aynı şeyin bir başka halini almaktadır. Ateş havanın ölümünü, hava da ateşin ölümünü yaşamaktadır. Bir fragmanda "Ateşin ölümü havanın doğumudur; havanın ölümü suyun doğumudur"¹⁴ diye geçer. Bu dönüşüm ve değişim iki türlü devinimi içerir. Birinci devinim yukarıdan aşağıya doğrudur ve bir yoğunlaşmadır. Ateş sırasıyla hava, su ve toprağa dönüşür. İkinci türden devinim ise yukarıya doğrudur ve daha çok gevşeme yoluyla olur. Toprağın suya ve havaya dönüşmesidir.¹⁵ Böylelikle devinim dönüşümü sağlayarak ateşten oluşan şeyler yeniden ateşe dönüşür.

Evrende değişmeden kalan, yeni bir varlığa dönüşmeyen hiçbir şey yoktur. Herakleitos bu noktada kendinden önceki filozofları eleştirerek, onların boşuna evrende kalıcılık ve süreklilik aradıklarını söyler. Ona göre evrende mutlak bir değişme söz konusudur ve her şey bir başka şeyin yıkımı ve ölümüyle varlığa gelir. Daha sonra da yok olup gider. A. Arslan'ın deyişiyle: "Herakleitos'un bu öğretisi veya öğretisinin bu sonucu, aslında onun olmayan, ancak onun düşüncesini çok güzel bir

¹³ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 102.

¹⁴ Herakleitos, *Fragman 76*, s. 185.

¹⁵ Herakleitos, *Fragman 60*, s. 151.

tarzda özetler gibi görünen “Her şey akar” cümlesinde en iyi ifadesini bulmuştur.”¹⁶ Herakleitos’un “Her şey akar” deyip demediği kesin olmamakla birlikte, mutlak değişimi vurgulayan fragmanları olduğu bir gerçektir. Bu fragmanlar üzerinden değişim kavramını incelemeye devam edelim:

Aynı ırmaklara girenlerin üzerinden farklı sular akar; ruhlar nemli olandan buharlaşırlar.¹⁷

Aynı ırmaklara gireriz ve girmeyiz. Biziz ve biz değiliz.¹⁸

Herakleitos’a göre, aynı ırmağa iki kez girilmez.¹⁹

İlk fragmanda sözü edilen, bir tek nehirden sürekli olarak yeni suların akmasından dolayı aynı nehre iki defa girilmesinin mümkün olmadığıdır.²⁰ Nehir akıp gittiğinden o aynı nehre iki kez giremeyeceğimizi belirtir. Irmak örneği Herakleitos’ta her bir nesnedeki değişimin mutlak olarak sürekliliğini vurgular.

Yukarıda söz ettiğimiz ırmak fragmanlarından Herakleitos’a ait olan ilk fragman yani on iki numaralı fragmandır. Diğer fragmanlar ise on iki numaralı fragmandan türetilmiştir.²¹ Platon ise aynı nehre iki kez değil, bir kez bile girilemeyeceğini söyler. Buna neden olarak da Herakleitos’un kuramından yola çıkılarak “aynı nehirden” söz edilmesinin mümkün olmamasıdır. Çünkü Platon açısından, evrendeki her şeyin değiştiğini ileri süren biri hiçbir şeyle ilgili olarak “aynı” kelimesini kullanamaz. Hatta onun kendi kendisinin aynı olduğunu veya aynı kaldığını ileri sürer.

Aristoteles Herakleitos’un sıkı takipçilerinden olan Kratylos’un her tarafta ve her şeyde olan değişim vurgusunu daha da ileri götürdüğünü şöyle belirtir:

Kratylos sonunda hiçbir şey söylememek gerektiği düşüncesine ulaşmıştı. Ve sadece parmağını sallamakla yetinmekteydi. O, He-

¹⁶ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 102.

¹⁷ Herakleitos, *Fragman 12*, s. 53.

¹⁸ Herakleitos, *Fragman 49a*, s. 129.

¹⁹ Herakleitos, *Fragman 91*, s. 217.

²⁰ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 102.

²¹ Herakleitos, *Fragman 12*, s. 53.

rakleitos'u aynı ırmağa iki kez girilemeyeceğini söylediğinden ötürü kınamaktaydı. Çünkü kendisine göre ona bir kez bile giremezdi.²²

Kratylos aynı ırmağa iki kez girebilmek bir yana aslında ırmağa hiç girilemeyeceğini ileri sürerek evrendeki değişim ilkesini en uç noktaya taşır. Böylece, bir taraftan nehir sürekli değişmekteyken; bir taraftan da nehre girecek olan da değiştiği için bir nehirden söz edilemeyeceği gibi, nehre girenden de söz edilemez. Bundan dolayı fragman 49a'da denildiği gibi "Aynı ırmaklara gireriz ve girmeyiz. Biziz ve biz değiliz." Bu fragman ve on iki numaralı fragmanda "ırmaklar"dan söz edilirken Herakleitos'un kendisine ait olduğu düşünülen yukarıda verdiğimiz fragmanda (fragman 91) "ırmak"tan söz edilir. Bu fragmanda ırmak, sürekli aksa bile kendi özdeşliğini korur. Suları değişir ama ırmak aynı kalır. Nesnelere dünyası sürekli değişim içindeyken kozmik düzenin kendisi değişmeden kalır.²³

Şimdi akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba evrende her şey sürekli bir değişim içindeyken nasıl oluyor da bize sabitmiş gibi görünüyorlar? Herakleitos, sürekli akış ve değişimin altında yatan iki değişmez varlığı kabul eder. Birincisi bu değişim içinde değişmeden kalan şey tözün miktarıdır. Ateşin, aşağıya ve yukarıya doğru gerçekleşen, önce bir şey olurken daha sonra başka bir şey olan hareketi sırasında değişen şeyin yani ateşin, miktarı değişmez. İkinci neden ve daha önemlisi ise değişmelerin kendisi bir ölçüye, değişmeyen yasaya göre gerçekleşir. "Ateş ölçü ile yanar ve ölçü ile söner."²⁴ Bu yasaya filozof "logos" adını verir. Yani değişende değişmeyen, değişmenin kendisine göre gerçekleştiği yasa, logostur Her şeyin kaynağı olan, ateşin en saf şekilde kendisinde bulunduğu güneş bile bu yasaya itaat etmek zorundadır.²⁵ "Helios (güneş) bile ölçülerini aşamaz. Aşarsa Dike'nin (adalet tanrıçası) yardımcıları olan

²² Aristoteles, *Metafizik*, 1010a10.

²³ Çakmak, "Çevirenin Yorumu", *Fragman* 97, s. 217.

²⁴ Herakleitos, *Fragman* 30, s. 89.

²⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 103.

Erinysler onun peşinden ayrılmaz.”²⁶ Yani ateşin bu saf hali güneş bile bu yasaya uymak zorundadır.

Herakleitos’tan önceki Antik Yunan düşünürleri evrenin belirli bir zamanda belirli bir maddeden evrilerek oluştuğunu, kozmos haline dönüştüğünü düşünmekteydiler. Herakleitos’ta ise bir başlangıç fikrine rastlanmaz, evren ona göre hep vardır. Öncesiz ve sonrasızdır. Ona göre kozmosun kendisi bir bütün olarak olmasa da içindeki varlıklar daimi ve sürekli olarak yer değiştirmektedir. Yani “sonsuz hareket nesnelere varlığında bulunmaktadır, hareket olmasa bu varlık hiçbir zaman ortaya çıkamazdı.”²⁷ Varlıklar sürekli yer değiştirerek yeni varlıkları ve olayları meydana getirirler. Başka bir deyişle değişim ilkesi, dünyanın oluşum sürecini destekleyen, yardım eden bir ilkedir. Herakleitos’un evrenindeki bu yapı ateşten meydana gelmiştir, ateş değişiminin altında yatan kalıcı unsur ve değişimin kendisidir. Ve bu yapının da temelinde zıt unsurlar vardır. Kozmostaki her şey zıt unsurların bir araya gelmesiyle meydana gelmiştir. Ama bu zıt unsurlar rastgele bir araya gelmezler, onlar belirli bir yasaya göre bir araya gelirler. İşte bu değişim de zıt unsurların yer değişmesinden oluşur. Ancak bu değişime ve dönüşüme rağmen evrenin yasası ve çerçevesi asla değişmez.²⁸ “Değişimin ardında bulunan “aynı” şey “duran” bir şeydir. Sonsuz meydana-geliş içinde sonsuz var-oluş gizlidir. Schiller bunu şu dizelerle anlatır: “Her şey sonsuz olarak dönüp değişse de / Durgun bir ruh yerindedir bu değişimde.”²⁹

Herakleitos değişimin altında yatan bu birliği *logos* olarak adlandırır. Herakleitos’un ateşinin madde olmak açısından diğerleriyle farkı yoktu, sadece ateş değil evrendeki tüm diğer şeyler de hareket halindeydiler. Ateşin önemi ise bir madde olarak değil değişimdeki birliği ifade etmesinde yatmaktaydı. Dolayısıyla sürekli değişen maddi bir ateşten söz edileceği gibi

²⁶ Herakleitos, *Fragman* 94, s. 223.

²⁷ Walther Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994, s. 66.

²⁸ Çakmak, “Çevirenin Yorumu”, *Fragman* 14, s. 56.

²⁹ Kranz, *Antik Felsefe*, s. 66.

değişimin altında yatan birliği temsil eden *logos* anlamındaki ateşten de söz edilebilir.

3. Karşıtların Çatışması ve Birliği

Herakleitos evrende bulunan tüm şeylerin bir değişim ve oluş içinde olduğunu ileri sürer. Evrenin arkhesinin ateş olduğunu, her şeyin ateşten geldiğini ve yine ona döneceğini ve böylece evrenin varlığını akış içinde sürdürdüğünü savunur. Herakleitos'a göre sürekli devinim ve değişimin olduğu bir yerde varlıktan söz edemeyiz. Sürekli değişimin olduğu bir yerde ancak *oluş*'tan söz edilebilir. Her şey sürekli bir oluş içindedir. Herakleitos'taki evrensel oluş teorisinin temelinde karşıtların savaşı yer alır. Filozofa göre her şeyin temelinde çatışma ve savaş vardır. Herakleitos "Savaş her şeyin babası ve kralıdır: Kimini Tanrı, kimini insan olarak ortaya çıkarır; kimini köle, kimini özgür kılar." der. Herakleitos'ta savaş, kozmik ve antropolojik olmak üzere iki açıdan ele alınır. Oluşun nedeni olan bu savaş, bir arada bulunan karşıt öğelerin birbiriyle savaşındır. Bu çatışma ve savaşın sonunda nesnelere var olurlar.³⁰ Herakleitos 53. fragmanda "baba" niteliğini savaşa atfetmek ile her şeyin kaynağında savaşın bulunduğunu ve "kral" nitelemesi ile de başlattıktan sonra savaşın oluş alanını terk etmeyerek, onu yönetmeye devam ettiğini söyler.

Bir başka fragmanda Herakleitos oluşun nedeninin çatışma olduğunu şu şekilde dile getirir. "Savaşın her şeyde ortak ve adaletin çatışma olduğu ve her şeyin zorunluluk sonucu çatışmayla meydana geldiği bilinmelidir."³¹ Nesnelere doğaları ve sınırları ise karşıt unsurların arasındaki çatışma aracılığıyla belirlenmiştir. Herakleitos'a göre doğanın düzen gibi bir amacı yoktur: "Yaşam, taşları ileri sürerek oynayan çocuktur. Krallık çocuğundur."³² Bu fragmanda yaşamdan kastedilen, ateşin dönüşümleridir, dolayısıyla oluşu bir oyuna benzetir. Ateşin oyun oynayan bir çocuğa benzetir. Nietzsche'nin ünlü benzet-

³⁰ Herakleitos, *Fragman 53*, s. 137.

³¹ Çakmak, "Çevirenin Yorumu", *Fragman 80*, s. 193.

³² Herakleitos, *Fragman 52*, s. 135.

mesiyle “o deniz kıyısında kendine kumdan tepeler yapan, sonra bir tekmede onları yıkan bir çocuktur.”³³ Çocuk nasıl sadece oyalanmak için eğlence olsun diye bu işleri yaparsa ateş de herhangi bir üst ereği olmaksızın ancak belirli ilke ve kurallar içerisinde bu oyunu oynamaktadır.

Herakleitos’a göre sürekli değişim ve oluşun temelinde evrende durmaksızın devam eden savaş ve çatışma bulunmaktadır. Zıtların çatışması sonucunda evrende kaos değil bir düzenlilik tesis edilmektedir. Peki şimdi acaba doğası gereği kaos sonucunu doğuran savaş nasıl oluyor da düzenli bir evreni ortaya çıkarmaktadır? Çatışma ve düzeni birlikte dile getiren filozof, zıtların sadece çatışmadığını onların birlik içerisinde olduğunu söylemektedir. Herakleitos bir oluş filozofu olmakla birlikte aynı zamanda evrende çokluk olduğunu savunur. Evrendeki çokluğu öğretisinin temelini yerleştiren filozof, çokluk olmaksızın varlığın olamayacağını ileri sürer. Fakat aynı zamanda çokluğun da bir birliğe dayandığını söyler. Sonuç olarak evrenin aynı zamanda bir ve çok olduğunu düşünür.³⁴ Şimdi ise “Karşıt olanlar yani çokluk ile birlik arasında nasıl bir ilişki vardır?” sorusunu irdelememiz gerekir. Çünkü bu soru filozofun doğa anlayışını ortaya koymak açısından oldukça önemlidir. Yani öncelikle bir vardır da, kendisini çokluk olarak mı ifade etmektedir? Yoksa öncelikle zıt olanlar vardır da, bunların arasındaki ilişkiden mi bir çıkmaktadır? Temelde bu yaklaşımlar iki farklı doğa görüşünü ortaya koyar. Öncelik zıt olanlara verildiğinde doğada var olanlar bu zıt olanlar arasındaki mekanik ilişkiden ortaya çıkacaktır. Fakat öncelik *bir* yani *logosa* verilirse organik bir doğa anlayışı ortaya çıkacaktır. Herakleitos’un bu iki farklı doğa anlayışından hangisine sahip olduğunu anlamak için öncelikle bu konuyla ilgili fragmanlara bakmamız yerinde olacaktır. Bu fragmanlardan zıt olanların mı yani çokluğun mu yoksa birliğin mi önce var olduğunu yorumlayalım:

³³ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 104.

³⁴ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 101.

Çoğunluğun öğretmeni olan ve çok bildiği söylenen Hesiodos gece ile gündüzün ne olduğunu bilmezdi. Gece ile gündüz birdir.³⁵

Deniz hem en saf hem de en kirli sudur. Balıklar için içilebilir ve can verici; insanlar için içilemez ve öldürücü.³⁶

İhtiyaç ve tokluk.³⁷

İnen ve çıkan yol bir ve aynıdır.³⁸

Bu alıntılardan 61 numaralı fragmanda filozof göreliliği ön plana çıkararak birlik fikrinden vazgeçer gibi görünür. Şöyle ki denizin “hayat verici” ve “öldürücü” olması kendi yapısındaki zıt olanların birliğinden değil, iki farklı tecrübeden dolayı ortaya çıkan bir durumdur.³⁹ Bu şekilde birlik fikri gözden kaybolacaktır, fakat bu noktada Herakleitos’un böyle bir konuma sahip olmadığını belirtmek zorundayız. Başka bir fragmanda şöyle belirtir: “Tanrı için her şey güzel, iyi ve hakçadır. İnsanlar için ise bazı şeyler hakçadır, bazı şeyler hakça değildir.”⁴⁰ Böylece Herakleitos doğadaki her şeyin bir olduğunu söyler. Fakat doğaya logosun bakış açısıyla bakamayan kimseler doğadaki unsurların, bazılarını göre şöyle bazılarını göre ise böyle olduklarını düşünmektedirler. Herakleitos, öğretisinde önceliği *bir* olana vermekte ve ateş, kendi birliğinden bir şey kaybetmeden karşıtlar olarak kendisini açıklamaktadır. Böylece ateş, dönüşüm ve değişimle birlikte doğa ve oluşu meydana getirir.

Görüldüğü üzere tek tek tüm karşıtlar değil her şey, birdir ve tüm zıt olanlar Tanrı’da toplanmaktadır. Karşıt olan varlıklar Bir’in, yani ateşin, yani logosun farklı açılımlarıdır. Evrende her şey değişirken ve karşıtlar savaşırken, değişmeden kalan ve yasa olarak adlandırılan *logos*’tur.

4. Logos

Öncelikle Guthrie’nin logos’a yüklediği anlamlardan söz

³⁵ Herakleitos, *Fragman 57*, s. 145.

³⁶ Herakleitos, *Fragman 61*, s. 153.

³⁷ Herakleitos, *Fragman 65*, s. 161.

³⁸ Herakleitos, *Fragman 60*, s. 151.

³⁹ Herakleitos, *Fragman 61*, s. 153.

⁴⁰ Herakleitos, *Fragman 102*, s. 241.

etmek istiyoruz. Buna göre *Logos* (1) Herakleitos'un sözel anlatım kazandırdığı fakat bu anlatımdan bağımsız ebedi bir gerçeklik, (2) bu gerçekliğe konu olan şey, yani her şey olan bir ve (3) her şeyi düzenleyen, aklımızı da borçlu olduğumuz tanrısal akıl sahibi ilkedir.⁴¹ Şöyle ki evrene egemen olan Tanrısal akıl olan *logos*, kozmosun düzenli ve tutarlı bir biçimde var olmasını sağlamaktadır. *Logos* her şeyin kendisine göre meydana geldiği ve hiçbir şeyin kendisinden bağımsız hareket edemediği bir kozmik yasa ve düzendir.

Herakleitos'un kuramında yer alan en temel kavram *logos*-tur. *Logos* anlayışı, ateş, devinim ve değişim, karşıtların birliği ve çatışması gibi kavramların temelinde bulunan ve onları kuşatan özlü bir kavramdır. Çalışmamızın şimdiki kadarki bölümünde ayrıntılı olarak yer vermeye çalıştığımız bu kavramlar *logos* kavramı etrafında toplanmaktadır. Felsefe tarihinde bu kavramı ilk kullanan filozof Herakleitos'tur. Walther Kranz bu noktayı şöyle dile getirir:

Herakleitos'un insanlara bildireceği, fakat hiçbir zaman anlayamayacakları bu yeni, o zamana kadar işitilmemiş şey nedir? Bu her şeye hükmeden bir tek Tanrısal dünya kanunudur, *logos*'tur. Yabancı dile çevrilemeyen bu deyim aynı zamanda söz, düşünce, anlam, akıl anlamlarına gelmektedir. Herakleitos bu dünya kanununu sezgi (intuition) yoluyla, evrenin derinliklerine dalarak buluyor ve sonsuz *logos*'un dili olarak kutupluluğu ortaya koyuyor.⁴²

Görüldüğü üzere Herakleitos, o zamana kadar söz edilmeyen *logosu* bir doğa yasası olarak belirler. *Logos* evrendeki düzeni ve yasayı inşa eden, uyumu sağlayan bir yasadır. Biz de Herakleitos'un doğa anlayışını oluşturan *logosu* diğer üç temel öğretiyi birlikte ele almaya çalışacağız. Bu üç temel öğretiyi şöyle sıralayabiliriz:

⁴¹ William K. C. Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, çev. Ergün Akça, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2011, s. 4.

⁴² Kranz, *Antik Felsefe*, s. 57.

1. Bilindiği üzere evrende sonsuz bir değişim ve devinim vardır, değişim zıt unsurların yer değiştirmesiyle devam eder.

2. Evrendeki her şey zıt unsurların bir araya gelmesi ve çatışmasıyla oluşur.

3. Evrenin arkhesi ateştir ve ateş değişiminin kendisidir.

Herakleitos evrendeki her şeyin bir akış içinde bulunduğunu ve doğadaki devinimin de sonsuz olduğunu düşünür. Sürekli değişimin temelinde bulunan şey ise karşıtlar arasındaki savaş ve çatışmadır. Zıtların çatışması düzenli bir kozmosu oluşturur. Düzenli olan kozmosun doğması, zıtların çatışması sonucu oluşan bu değişim, belirli bir yasaya uygun olarak gerçekleşir. İşte değişimin kendisine göre gerçekleştiği bu yasayı Herakleitos *logos* olarak adlandırır. Platon bir eserinde bunu şöyle özetler:

Herakleitos ateşi(pyr) koymuş ana madde olarak ve değişimin ilkesi diye de “savaş-barış”, “açlık-doygunluk” gibi karşıtları kabul etmiş. Bununla da yetinmeyip değişmezliğin ilkesi “logos” var demiş: Her şeyin ilkesi, her şeyin yapısını gösteren, her zaman var olan logos.⁴³

İşte Herakleitos ile birlikte felsefi anlamda ilk kez kullanılan *logos*, evrende bulunan her şeyin ilkesi ve her zaman var olanıdır. Herakleitos’un *logosu* evreni düzenleyen ilke olarak gördüğünü şu fragmandan daha net anlıyoruz:

Bu her zaman mevcut olan *logos*’u insanlar yalnızca işitmeden önce değil, işittikten sonra da anlamıyorlar. Her şey bu *logos*’a göre olup bittiği ve ben her şeyi doğasına göre ayırt ettiğim ve nasıl olduğunu bildirip açıkladığım halde, söylediklerimle ve yaptıklarımın karşılaştıklarında acemi gibi davranıyorlar.⁴⁴

Herakleitos fragmanlarında *logos* kavramını üç farklı anlamda kullanır: (1) Söz söyleme, anlatma ve söylem, (2) yasa, kural, ölçü, ilke ve miktar, (3) saygınlık ve ün. Bu fragmanda ise her şeyi çekip çeviren, her şeyin kendisine göre sürüp gittiği

⁴³ Platon, *Parmenides*, çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 1996, 250a-251c.

⁴⁴ Herakleitos, *Fragman 1*, s. 29.

bir kural, ilke veya yasa anlamında kullanmıştır. Herakleitos bu fragmanda da kozmik ateşi *logos* ile aynı anlamda kullanır. Filozofun sistemindeki bu temel öğretiyi daha yakından ele almak için, fragmanlarda geçen *logos* kavramına bir göz atalım.

Bu her zaman mevcut olan *logos*'u insanlar yalnızca işitmeden önce değil, işittikten sonra da anlamıyorlar. Her şey bu *logos*'a göre olup bittiği ve ben her şeyi doğasına göre ayırt ettiğim ve nasıl olduğunu bildirip açıkladığım halde, söylediklerimle ve yaptıklarımın karşılaştıklarında acemi gibi davranıyorlar. Uykudayken ne yaptığını unutan insanlar gibi bunlar da uyanıkken ne yaptıklarının farkında değiller.⁴⁵

Beni değil *logos*'u işiterek her şeyin bir olduğunu kabul etmek bilgeliktir.⁴⁶

Bu iki fragman da anlatılan, *logosun*, kendisini dile getiren kişiden bağımsız bir varlığa sahip olduğudur. Ve *Logos*, işitilen bir şey olarak olayları yönetir ve oluşun evrensel bir tür yasasıdır. Diğer bir fragman da ise *logosun* ortak olma özelliği vurgulanır: "Logos her şeye ortak olmasına karşın, çoğunluk sanki kendilerine özel düşünceleri varmış gibi yaşar."⁴⁷ Bu fragmanda *logos* her şeyde ortak olan ve her şeyde bulunan olarak değerlendirilir. Ortak kavramı başka bir fragmanda biraz daha geliştirilerek şöyle söylenir: "Akla uygun konuşmak isteyenler, yasasına bağlı bir kentten daha güçlü bir şekilde her şeyde ortak olana sıkıca sarılmalıdır. Çünkü bütün insan yasaları tanrısal olandan beslenir. Bu tanrısal yasa her şeyi dilediğince yönetir ve her şeye fazlasıyla yeter."⁴⁸ Yani bir sözün hakikatini ortaya koyabilmek için her şeydeki ölçü ve oran olan *logosa* sıkıca sarılmak gerekir. Dolayısıyla ortak olan *logosu* kavramak erdemdir. Herakleitos, bu ortak olan *logosu* kavrayan tek kişi olma iddiasındadır. Hakikatin, herkesin görebileceği kadar ortada olmasına rağmen, bu durumu kavrayamamak diğerleri-

⁴⁵ Çakmak, "Çevirenin Yorumu", *Fragman 1*, s. 29.

⁴⁶ Herakleitos, *Fragman 50*, s. 131.

⁴⁷ Herakleitos, *Fragman 2*, s. 33.

⁴⁸ Herakleitos, *Fragman 114*, s. 265.

nin suçudur. Fragman⁷² de söylediği gibi “Her zaman bir arada buldukları şeyle, evreni yöneten logos’la anlaşmazlığa düşüyorlar, her gün karşılaştıkları bu şeyler onlara yabancı geliyor.”⁴⁹ Diğer bir fragman da insanların içinde buldukları şaşkınlıktan söz eder: “Ahmak insanlar her söz (logos) karşısında şaşırılmayı sever.”⁵⁰

Fragmanlarla ilgili özetle şunları söyleyebiliriz: Her şeyde ortak olan akılsal ilke, logostur. Ve logos aynı zamanda düşünmeyi içerir ve insan zihniyle kavranabilir. Her şeye nüfuz eden, evreni düzenleyen ve evrensel olan bu yasa, aynı zamanda her şeyde ortaktır. Herakleitos fragman 114’de evrende düzeni meydana getiren bu akılsal güce logosa, sıkıca sarılmamız gerektiğini vurgular.⁵¹ Kendilerinde ve evrende bulunan logosu göremeyen tüm insanları eleştirir. İnsanların logosu görememelerinin nedeni, kendileriyle ilgili herhangi bir arayışta bulunmamalarıdır. “Kendinize eş deyişle anlığınıza dönün, her şeye ortak olan doğruluğu (hakikati), logosu bulgulayacaksınız.”⁵² Fragman 116’da söylediği gibi insanlar “kendini tanıma ve ölçülü olma”⁵³ gibi bir yaşam sürmeyi hedef edinmemektedirler. İşte filozof “kendimi keşfettim”⁵⁴ diyerek, kendindeki ve evrendeki logosu keşfetmiş ve her şeyin logosa göre olup bittiğini görebilmiştir.

Logos ile ilgili akla gelen farklı bir soru da şudur: Evrenin temeline konulan bu değişmez yasa olan *logos*, acaba evrenin dışında bir varlığa mı sahiptir? Herakleitos’un öğretisinde böyle bir düşünceye rastlanmaz. Tam aksine filozof evren ile Tanrıyı özdeş olarak kabul eder. O’na göre evren ve tanrı bir ve aynı şeydir. Söz konusu olan yasa yani logos evrene içkin, ateşin kendisi olan yasadır. Herakleitos’un evren anlayışı logosun,

⁴⁹ Herakleitos, *Fragman 72*, s. 177.

⁵⁰ Herakleitos, *Fragman 87*, s. 207.

⁵¹ Guthrie, *Yunan Felsefe Tarihi*, s. 436.

⁵² Guthrie, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999, s. 50. Bkz. Herakleitos, *Fragman 114*, s. 265.

⁵³ Herakleitos, *Fragman 116*, s. 269.

⁵⁴ Herakleitos, *Fragman 101*, s. 237.

Tanrı ve ateş ile özdeş olduğu anlayışına dayanır.⁵⁵ Copleston da bu durumu şöyle özetler: “Tanrı evrensel logostur, tüm şeylere içkin evrensel yasadır ki tüm şeyleri bir birliğe bağlar ve evrendeki sürekli değişimi evrensel yasaya göre belirler.”⁵⁶ Evrendeki bu akılsal yasa olan logos, birliği ifade etmektedir. Ayrıca, Copleston Herakleitos’un bilgelikten Tanrı olarak söz ettiğinin belirtir. “Bilgelik tektir. Zeus adıyla anılmayı ister.”⁵⁷ Fragmanda bilgelik kavramıyla, tanrı veya benzeri bir varlık belirtilmek istenmektedir. Evrene hâkim olan bu tanrısal yasa herhangi bir erek taşımaz.

Herakleitos, logos seviyesinde olup biten her şeyin logos’a göre olduğunu ileri sürer. Bu yaklaşım onun öğretisiyle ilgili önemli noktaları içermektedir. Sürekli savaş ve çatışma içinde olan ve yine sürekli ve döngüsel bir değişim içinde olan şeylerin ilkesi, logostur. Zıt olan öğelerin çatışması bir kaosa değil bir düzene neden olmaktadır, çünkü bu savaş ve çatışma logos’a göre olmaktadır. Tüm insanlarda ortak olan logos, evreni düzenler; logos bu noktada ateş ile özdeştir. Dolayısıyla ateşin logosu simgeleyen bir yönü vardır ve logosun maddi yanı ise ateştir. Herakleitos’un bu noktada, akılsal ateş düşüncesi ile her şeyi madde fikrinin ötesine geçmeden açıklamaya çalıştığını görüyoruz. Guthrie’nin deyimiyile “O kendi dönemi içerisinde zor olanı gözler önüne sermeye çalışmaktadır.”⁵⁸

Bilindiği üzere evrensel olan logos, tüm şeylere içkin yasadır ve tüm şeyleri birbirine bağlamaktadır. Evrendeki sürekli değişim evrensel olan yasaya göre belirlenir. İnsanın logosu da bu evrensel logosun bir parçası ve logosun yönlendirilmesidir. Ve tamda bu nedenle insan logosa ulaşmaya çalışmalı ve logos ile yaşamaya çabalamalı, tüm şeylerin birliğini ve değişmez yasasının egemenliğini anlamalı evrenin zorunlu ilkesine başkaldırmamalıdır. Çünkü logos her şeyi kapsayan, her şeyi dü-

⁵⁵ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 103.

⁵⁶ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi: Ön-Sokratikler ve Sokrates*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2009, s. 35.

⁵⁷ Herakleitos, *Fragman 32*, s. 93.

⁵⁸ Guthrie, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, s. 51.

zenleyen ilkedir. İnsandaki logos ve bilinç yani ateşten öge değerlidir. Saf ateş bedeni bıraktığında geriye kalan su ve toprak, değersizdir.

Sonuç

Herakleitos'un öğretisinde oluş ve değişim önemli bir yere sahiptir. Herakleitos'a göre evren, sürekli, evrensel bir değişim ve dönüşüm içindedir. O, her şeyin her an değiştiği ve bir oluş içerisinde olduğunu belirtir, varlığı oluşa indirger. Herakleitos'un oluş ve değişime yönelmesindeki temel etken dış dünya ile ilgili edindiği izlenimlerdir. Çünkü insanların doğması ve ölmesi, mevsimlerin değişmesi gibi doğadaki pek çok değişken, filozofun öğretisini temellendirmesinde oldukça güçlü kanıtlar sunmaktadır.

Fragmanlarda geçen ve filozof ile özdeşleştirilen ırmak söylemi bu doğal gözlemlerden kaynaklanmaktadır. Evet varlıklar her an değişir ancak bu değişim belirli bir ölçüye göre gerçekleşir. Bu ölçü hep aynı oranda hareket ederek düzenliliği sağlayan tanrısal ilke olan logostur. Karşıtlar arasındaki savaş, oluşun sürekliliğini sağlamaktadır. Herakleitos metafizik, soyut ve rasyonel düzlemde karşıtların birliğinden söz eder. Yani iyi olmadan kötü, doğru olmadan yanlış varlığa gelemeyecektir.

Görüldüğü gibi filozof karşıt olanları bir ve aynı şey olarak ele alır, karşıtların varlığa gelebilmeleri için ontolojik olarak birbirlerine bağımlı olduklarını düşünür. Karşıt olanların savaşı ile birlikte oluş, evrenin devamlılığını sağlar. Ancak bunların hepsinin üstünde var olan ölçüyle hareket eden logos vardır. Herakleitos'un öğretisinde evrensel yasa olan logos, meydana gelen her şeyin kendisine göre gerçekleştiği bir formül ya da evrensel bir yasa olarak tanımlanır. Logos tanrısal bir akıldır ve kozmos kendi içerisinde düzenli, tutarlı bir bütünlük olarak bu tanrısal akla göre var olmaktadır. Genel olarak logos, kozmik ölçekte bir gerçeklik, ezeli ve ebedi olan, meydana gelen her şeyi düzenleyen tanrısal bir yasadır.

Kaynaklar

- Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2010.
- Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 1995.
- Copleston, Frederick, *Felesefe Tarihi: Ön-Sokratikler ve Sokrates*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, 2009.
- Çakmak, Cengiz, "Çevirenin Yorumu", Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Çakmak, Cengiz, "Herakleitos", *İlkçağ Felsefesi*, ed. Serdar Uslu, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Guthrie, William K. C., *İlkçağ Felsefe Tarihi*, çev. Ahmet Cevizci, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.
- Guthrie, William K. C., *Yunan Felsefe Tarihi: Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, çev. Ergün Akça, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Samih Rifat, Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Kranz, Walther, *Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamalar*, çev. Suad Y. Baydur, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1994.
- Platon, *Parmenides*, çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 1996.
- Thilly, Frank, *Felsefenin Öyküsü 1: Yunan ve Ortaçağ Felsefesi*, çev. İbrahim Şener, İstanbul: İzdüşüm Yayınları, 2007.
- Zeller, Eduard, *Grek Felsefe Tarihi*, çev. Ahmet Aydoğan, İstanbul: Say Yayınları, 2008.